

FIGYELŐ

Velence és a törökök. A kandiai háború dalmáciai szakasza a velencei historiográfiában.*

Federico Moro, *Venezia e la guerra in Dalmazia, 1644–1649*, Gorizia, LEG Edizioni, 2018 (Le guerre, 91). 208 p. Federico Moro velencei lokálpatrióta könyve a 17. századi velencei, de egyúttal az európai történelem egyik igen fontos, a kortársakat izgalomban tartó eseménysorozatának, a velencei–török háborúnak a mellékhadszínterével foglalkozik. A leginkább kandiai háború néven ismeretes eseménysor (1645–1669) magyar és erdélyi szempontból is rendkívül fontos, mivel eseményei, fordulatai kihatottak az egész kelet-közép-európai térség politikai viszonyaira. Enélkül például elképzelhetetlenek IV. Ulászló lengyel király törökellenes háborús tervei. A király a kozákok mellett, akiknek a felkelése alapjaiban rengette meg a kelet-közép-európai térséget is, fontos szerepet szánt az erdélyi fejedelemnek. De gondoljunk csak Zrínyi Miklósról és Magyarország török uralom alóli felszabadítását illető terveire, amelyek formálódásában minden kétséget kizáróan szerepet játszott az a tapasztalat, hogy egy itáliai városállam képes volt évtizedekig dacolni egy világhatalommal.

A könyv öt fejezetre oszlik, amelyekben a kandiai háború dalmáciai mellékhadszínterével, az 1644 és 1649 közötti háborús időszakokkal foglalkozik. A fejezetek egy-egy háborús évet tárgyalnak. Ezekben a fő fejezeteken kívül a kötet elején egy előszót és egy bevezetőt, a végén pedig összefoglalást és két függelékkel találkozunk.

Azt, hogy Morónak miért erre az öt háborús évre esett a választása, a bevezetőben azzal indokolja, hogy meglátása szerint ez az időszak bizonyult döntő jelentőségűnek a városállam számára. A dalmáciai fronton sikerült tartós sikert elérni Velencének: az ekkor kialakult erőviszonyok rögzültek a következő két évszázadra. A harc tétje az volt, hogy a kevert dalmát–szláv kultúrájú és lakosságú terület velencei birtok marad, vagy tartósan oszmán uralom alá kerül. A küzdelem és a siker jelentőségét a szerző azzal illusztrálja, hogy párhuzamot von a dalmáciai háború és az 1664-es szentgotthárdi csata, illetve a Bécs alatt elért keresztény győzelem között. A dalmáciai győzelem kivívásában a velencei csapatok két vezetője, Lunardo Foscolo és helyettese, Christoph Martin von Degenfeld oroszlánrészt vállaltak. Ezzel a kiemeléssel jelzi a szerző, hogy a siker alapját az emberi tényezőben látja.

Moro a rövid előszóban kifejti azt az egyébként közismert tényt, hogy Dalmácia kulcsfontosságú területnek számított Velence léte, fennmaradása szempontjából, amelynek megtartása elképzelhetetlen volt a dalmát tengerpart mentén létrehozott bázisok láncolata nélkül. Ezek közül az ismertebbek Cittanova (Novigrad), Pola (Pula), Zára (Zadar), Spalato (Split), Cattaro (Kotor), Corfú, Zante (Zakinthosz) egészen le Kandiaig (Kréta). Ez utóbbi fővárosa Canea, amelynek a megtartásán nyugodott Velence tengeri hatalma az Adriai- és az Égei-tenger térségében. A későbbi harcok tükrében a legfontosabb hadszíntérnek Sebenico (Šibenik) városa bizonyult, amelyet módszeres ostrom alá vettek a török csapatok. A városnak, amely a szárazföld belsejébe vezető kommunikációs vonalakat ellenőrizte, hosszú csatornán keresztül nyílt kijárata a tengerre. Ezt egy kis velencei erőd, a San

* Készült az ELKH–PPKE–PTE Fraknoi Vilmos Római Történeti Kutatócsoport keretében, a TKI támogatásával.

Nicolò ellenőrizte. Megszerzésével a török nemcsak a tengerpartra juthatott ki, hanem a velenceieknek a part menti sávban kialakított védelmi hálózatát is ketté tudta volna vágni. Ezért akarták a törökök a várost megszerezni.

A part menti kisebb-nagyobb településeken, erődökön nyugodott tehát Velence védelmi rendszerének alapja, ezek jelentős kereskedelmet is bonyolítottak. Főleg élőállatról van szó – évente tízezres nagyságrendben –, de emellett meg kell említenünk a rabszolga-kereskedelmet is. Ez utóbbin keresztény oldalról természetesen nem a klasszikus és a török által is gyakorolt rabszolga-kereskedelmet, hanem hadifoglyokkal való adásvételt kell értenünk. A rövid fejezet végén a szerző felsorolja azt a négy fontos tényezőt, amelytől szerinte Dalmácia sikeres védelme függött, vagyis a tengeri fölény kivívását, illetve megtartását, az európai gyalogság taktikai fölényét, a helyi erők erőteljes bevonását a harcokba, de mindenekelőtt a megfelelő és alkalmas vezetést. Ez utóbbinak a kulcsa a 'provveditore generale',¹ Lunardo Foscolo volt.

Az első fejezet az 1644–1645 címet viseli: ebben a kandiai háború kitörésének előzményeiről, illetve a két fél háborús előkészületeiről olvashatunk. A háború kirobbanásának közvetlen ürügye a máltai lovagok akciója volt. A rend egyik kalóztevékenységet is folytató hajója elfogott néhány török hajót, amelyek Konstantinápolyból Egyiptomba igyekeztek, és amelyek történetesen a szultáni szeráj eunuchja tartózkodott, aki mekkai zarándoklatra igyekezett harminc, a szultáni szerájhoz tartozó nő, köztük I. Ibrahim egyik gyermeke társaságában. Előre látható volt, hogy ezt a sértést a Porta nem hagyja megtorlatlanul. Jóllehet az elkövetők a lovagok voltak, Velence belekeveredett a konfliktusba, mivel a máltai hajók velencei kikötőkön keresztül hagyták el a térséget. A törökök bosszút akartak állni, ezért hajóhadat állítottak fel, amelynek hivatalos úti célja a lovagok központja, legfontosabb erőssége, Málta volt. A velenceiek sem tétlenkedtek, és megerősítették a határaikat: Krétára például 2500 gyalogost helyeztek át, Amszterdamban hajókat béreltek, illetve legénységet toboroztak. Segítséget kértek a pápától és az itáliai fejedelmektől, közben éber szemmel figyelték a Dardanellákat, várva a kifutó török hajóhadat. A köztársaság ugyanis attól tartott, hogy a célpont nem Málta, hanem valamelyik velencei birtok, például Kréta lesz. Ennek ellenére, mint látni fogjuk, a sziget szinte egy szempillantás alatt elesett, aminek fő okai között szerepelt az a szintén köztudott tény, hogy a szigetlakó görögök finoman szólva elégedetlenek voltak a velencei uralommal, igazságtalannak és súlyosnak tartva azt.

Azt azonban egyetlen, a háborúval foglalkozó munka sem említi, hogy ugyanakkor Dalmáciában, ahol a velencei uralom nem nehezült kevésbé az alattvalók, főleg a szlávok vállára, mint a görögökére, miért nem támogatták a hódítókat. Az okok közt mindenképpen meg kell említeni a vallást. A krétai görögök ugyanis, a ciprusiakhoz hasonlóan, akik 1570-ben kerültek oszmán fennhatóság alá, ortodox hitűek, míg Dalmácia lakói alapvetően római katolikusok voltak. A másik ok az emberi tényezőben keresendő: Dalmácia élére a már említett Foscolót² helyezték, Krétára pedig egy régi velencei család sarja, Andrea Corner került, aki amellett, hogy viszonylag hamar elesett a harcokban, dalmáciai kollégájánál kevésbé rátermett és a helyben lakók irányában kevésbé megértő vezetőnek bizonyult. Vele szemben a Krétát megszálló inváziós török hadsereg vezetőjének, Deli Hüszejnnek nagyon hamar sikerült megnyernie a krétaiak bizalmát. Moro szerint Hüszejn Krétán úgy viselkedett, ahogyan Foscolo Dalmáciában: ez magyarázza szerinte, hogy itt a támadó törököknek nem sikerült elnyernie a lakosság bizalmát és katonai támogatását. Pedig nem mondhatnánk, hogy a török nem törekedett erre. A nagyvezír a Dalmáciába indítandó török sereg élére a dalmát származású Juszufot

¹ A velencei, de általában az itáliai hadi és kormányzati tisztségeknek nincs egységes, magyar elnevezése. Ezért eredeti nevükön kerülnek említésre. Az olasz életrajzi lexikon az egységesített Leonardo néven említi a személyt, ugyanez a név velencei nyelvjárásban Lunardóként hangzott.

² Bár a Foscolók nem tartoztak a városalapítók közé, elég régen (12. század) megtelepedett családról van szó.

nevezte ki, akit eredetileg Joseph Muskovicsnak hívtak, és aki igen fiatalon, harminckét évesen lett kapudán pasa, vagyis a hadiflotta vezére.

A kezdeményezést magához ragadó oszmán fél sikeresen tévesztette meg a velenceieket, akik, mint fentebb láttuk, gyanakodva bár, de felültek a Porta elterelő manővereinek, és végül is elhitték, hogy a török had mégiscsak Málta ellen fog vonulni. Dalmáciára végképp nem gondoltak, pedig – Moro szerint – ha a töröknek ekkor sikerült volna elfoglalni a dalmáciai támaszpontokat, akkor ezáltal nemcsak Velence hadi potenciáljára mérhettek volna végzetes csapást, hanem ezek birtokában közvetlenül is tudták volna támadni a várost. Ám török oldalról ezt a lehetőséget bizonyíthatóan nem is tették komoly mérlegelés tárgyává, ami a szerző szerint élő példája a Porta nem megfelelő geostratégiai gondolkodásának és ebből fakadó hibás döntésének.

Az oszmán haditerv ugyanis a konfliktus súlypontját, következképpen a katonai megoldás színhelyét Kréta szigetére helyezte. Úgy tűnik, kizárólag Kréta megszerzésére gondoltak, és ahelyett, hogy egy körütekintően kiszemelt célpontra mértek volna bénító csapást – jóllehet az ellenfélhez képest óriási pénzügyi, katonai és ipari erőforrásokkal rendelkeztek –, hosszú, elhúzódó harcokba bonyolódtak. Ráadásul Velencét egyszerre négy ponton is támadhatták volna, amelyek egyidejű védelméhez egészen egyszerűen nem volt elég ereje a köztársaságnak. Ezek Dalmácia, a Jón-szigetek, az Égei-szigetek és Kréta voltak. Az elhibázott oszmán stratégiának köszönhetően, amely rosszul választotta ki a harc súlypontját, a köztársaságnak jóval kevesebb területre kellett erőforrásait koncentrálnia. Az ígéretesen induló krétai török rajtaütés sikerét nagymértékben csökkentette, hogy a sziget teljes birtokbavételéhez szükséges legfontosabb stratégiai pontot, a fővárost és három kisebb kikötőt nem sikerült rögtön elfoglalniuk. A következmény: hogy a harcok majdnem negyed évszázadig (!) húzódtak. Erre egyik fél sem számított.

A Portától eltérően velencei oldalon akadtak politikusok, akik világosan látták, hogy hol van a kirobbanó konfliktus súlypontja. Tommaso Morosini egy beadványában olyan háborús stratégiát vázolt fel, amelyet ma 'offset strategy'-nek hívnánk: ennek lényege, hogy az erőfeszítéseket nem az ellenség haderejének, hanem az azt tápláló erőforrásoknak a megsemmisítésére kell koncentrálni. Morosini azt ajánlotta a szenátusnak, hogy a flotta vegye blokádn alá a Dardanellákat, Konstantinápolyt ugyanis nem csupán az Oszmán Birodalom politikai központja, nem pusztán egy óriási lakossággal rendelkező főváros volt, hanem egyúttal az oszmán hajóhad bázisa, és itt állt a velencei mintára létrehozott Arzenál is. Ha a velencei hajóhad lezárja a Dardanellákat, a birodalom nem lesz képes használni tengeri erőit, és nemsokára azzal kell szembesülnie, hogy a fővárosban ellátási problémák lépnek fel. Az élelemhiány lázadásokhoz fog vezetni, amely majd arra kényszeríti a törököket, hogy flottájukkal nyílt csatát vállaljanak a velenceiekkel szemben, akik ebben az esetben képesek lennének megsemmisítő csapást mérni az oszmán tengeri haderőre. A Dardanellákon keresztül vezető tengeri út képezte az Oszmán Birodalom kereskedelmi forgalmának ütőerét. Morosini rámutatott, hogy a törökök gyengesége egyúttal a Velencei Köztársaság ereje.

Ehhez a fejtegetéshez okvetlen hozzá kell tennünk ugyanakkor azt a magyar történetírás által is ismert tényt, hogy Konstantinápoly gabonával és hússal való ellátását fő részben a két román vajdaságból, illetve a mai Ukrajna területéről fedették, ezért volt a Porta számára rendkívül fontos nemcsak Moldova és Havasalföld, hanem az erdélyi fejedelemség feletti ellenőrzés megtartása is. Ez utóbbi az ellátás vonalát fedezte, az előbbieket kiesésével pedig a főváros éhezett volna.

A helyes stratégia megtalálása és alkalmazásának nehézsége mellett a másik fő probléma abban rejlett, hogy a város a Porta tökéletesen működő hírzárlata miatt nem ismerte fel az oszmán hajóhad igazi célját. Ezt a kapudán pasa is útközben tudta csak meg, miután a Peloponnészosi-félsziget déli csücskében található Navarino (Pülosz) támaszponttól kifutott a hajóhad. Csak ekkor, a nyílt tengeren bonthatta fel a hadi célt tartalmazó lepecsételt levelet. Moro megjegyzi, hogy az oszmán flotta Navarinóba való befutása minden titkolózás ellenére világosan jelezte, hogy az útirány Kréta lehet, ugyanis a legközelebbi velencei birtok, ahonnan egyúttal a Földközi-tenger keleti medencéjének kereskedelmi

forgalmát ellenőrizni lehetett, éppen a sziget volt. A bizonytalankodás döntő szerepet játszott abban, hogy az oszmánoknak sikerült meglepniük a velenceieket, és partra szállni Kréta szigetén. A siker – a szerző szerint – még jobban megerősíti, hogy a városnak a már említett Morosini által javasolt stratégiát, a Dardanellák blokádját, tehát a török terveket keresztülhúzó támadó fellépést kellett volna választania. Ezzel kiragadhatta volna a kezdeményezést a Porta kezéből. Krétát és az Égei-tenger velencei uralmát tehát nem a szigeten, hanem jóval északabbra, a Dardanelláknál kellett volna megvédeni.

Ehelyett nemcsak délen, hanem Dalmáciában is megkezdődtek a hadműveletek. Moro szerint, ha Krétával kapcsolatban elhibázott velencei stratégiáról beszélhetünk, ugyanez elmondható fordítva, a törökről is Dalmáciában, ahol a boszniai pasa indokolatlannak tűnő késlekedése lehetővé tette, hogy a védelem kulcsfontosságú pontját, Spalatót meg tudják erősíteni. A késlekedés hátterében valószínűleg az állt, hogy a pasa nem akart beleavatkozni a harcokba, mivel tisztában volt azzal, hogy a térség alapvetően katolikus keresztény lakossága a háború kitörése esetén, Krétával ellentétben, nem az oszmánokat fogja támogatni.

Az előzmények után a második fejezet az 1646-ban, az első igazi háborús évben folytatott hadműveleteket tárgyalja. Ezek a törökök részéről a tengerparti Novegradi (ma: Novigrad, Horvátország, Zára megye) település és erőd ellen irányultak, három okból. Az első, mondhatni banális ok, hogy a város olyan területen feküdt, amelynek megközelítéséhez majdnem végig oszmán területen lehetett felvonulni. A másik ok geostratégiai: a település ugyanis Zára közelében fekvő fontos bázis, amely Sebenico (Šibenik) mellett a Dalmácián végigvonuló velencei támaszpontok egyik sarokköve volt. Novegradi elfoglalásával az oszmán erők előretolt bázisra tehettek szert Zára későbbi ostromához. A harmadik ok katonai természetű, Novegradi települést ugyanis bástya nélküli falak övezték, ezért az ostrom könnyűnek ígérkezett.

A török csapatok tehát elindultak Novegradi felé, de meglehetősen rendtelenségben. A velencei katonaság, főleg a helyi illetőségű morlakok, rajtaütéssel nyugtalanították az oszmán haderőt, amelyet kiegészítettek a tengeri hadműveletek. Végül Sebenicóból is megérkezett a segítség. A törökök támadása végül kudarcba fulladt, a hadsereg körülbelül ezer halottat hátrahagyva visszavonult. A siker legfőbb eleme az volt, hogy a velencei erők a belső tengeri vonalaikat használva blokkolni tudták az oszmán támadásokat. A tengeren ugyanis a velenceiek erőfölényben voltak.

Várható volt azonban, hogy a törökök újra próbálkoznak fognak. Foscolo helyettese, Degenfeld ezzel kapcsolatban benyújtott egy iratot, amely két lehetőséget vett figyelembe. Novegradi védelmének a kulcsa a várostól a tengerhez vezető szorosnak a lezárása volt, ezért, ha a törökök kisebb erővel, körülbelül tízezer emberrel támadnának, nem lenne elég erejük egyszerre a szoros lezárására és a város ostromára. Arra az esetre, ha nagyobb erővel támadnának, ami végül is bekövetkezett, Degenfeld két erőd építését javasolta, amelyek segítségével nyitva lehet tartani a szorost. Ám még így is problematikus a város védelme az előnytelen fekvés miatt. Az irat ezért azt javasolta, hogy inkább ürítsék ki és rombolják le a települést. A Szenátus azonban erre nem volt hajlandó.

Az újabb oszmán támadásra készülve Foscolo úgy erősítette meg a velencei védelem neuralgikus pontjait, hogy egyszerre alkalmazhassák a portyázó, gerilla harcmodort és a megerősített helyekre támaszkodó statikus védelmet. Azonban ezzel sem volt lehetséges a város hosszabb távú védelme, és csupán lassítani lehetett az oszmán hadsereg mozgását, hogy időt nyerjenek a többi támaszpont megerősítésére.

Közben a törökök sem tétlenkedtek, a Zára irányában található kisebb erődöket támadták és foglalták el. Az előrenyomulásnak Foscolo érélyes közbelépése vetett véget. Ennek hatására a török vezér újra Novegradi irányába fordult, amely a várakozásoknak megfelelően gyorsan elesett. A város bevételével a tovább támadó török erők a Zára és Possedaria (ma: Posedarja, Horvátország, Zára megye) közti összeköttetést fenyegették. Behatoltak a velencei védelem gyenge pontján, és kijutottak a Morlak-csatorna partjára, amely közvetlen összeköttetést jelentett a tengerparttal. Ezáltal a velencei dalmáciai pozíciók kulcsfontosságú pontját, Zára városát fenyegethették.

A csatorna biztosítása céljából az oszmánok, mivel a tengeren nem volt az erejük összemérhető a velenceivel, ágyúkkal rakták tele a partvonalat, amelyekkel képessé válhattak arra, hogy visszavonulásra kényszerítsék a velencei hajóhadat. Ezt a módszert később Köprülü Mehmed alkalmazta a Dardanelláknál, aki azonban ott csak nagymértékben megnehezíteni tudta, de teljesen nem volt képes megakadályozni a velencei hajóhad behatolását a szorosba. Ennek az egyébként helyes elképzelésnek a gyenge pontja az volt, hogy a Morlak-csatornának csak az egyik partját birtokolták, a másik oldal velencei kézen maradt.

Az oszmán szárazföldi csapatok tehát Novegradi után tovább folytatták a portyákat Zára irányában. Foscolo ezért úgy döntött, hogy visszafoglalja Novegradit, amelynek a katonai célokon túl morális okai voltak. A város elfoglalása ugyanis komoly oszmán sikernek számított, visszavételével Foscolo saját csapatai harci szellemét akarta erősíteni. A támadás egyszerre indult szárazföldön és tengeren. Miután a török helyőrség néhány ágyúlövés után megadta magát, a város falait lerombolták. A győzelemnek óriási jelentősége volt a további harcok szempontjából, hosszabb távú következménye a terület megtartásán túl a szláv lakosság további betelepülésével járt, amely idővel háttérbe szorította a terület eredeti latin népességét. Ez azonban jótékony hatást gyakorolt a terület megtartását illetően, hiszen a betelepülő népesség nem török, hanem velencei alattvaló volt, és az is akart maradni.

Omar boszniai pasa ekkor összevonta haderejét, és egy olyan pozíciót vett fel Nadino (Nadin) környékén, ahonnan egyszerre tudta fenyegetni Zárát és Velence kisebb tengerparti támaszpontjait. Nem rendelkezett azonban átgondolt stratégiával, ráadásul a Porta is meg akarta szabni, hogy mely településeket ostromolja meg és foglalja el. A pasa amúgy sem egyszerű helyzetét tovább rontotta, hogy körülbelül negyven napot tétlenkedett, kiengedve a kezéből a kezdeményezést. A hiba ellenfele, Foscolo malmára hajtotta a vizet, akinek a számára létfontosságú volt az időnyeres, mivel nem állt rendelkezésére akkora erő, amellyel ellenfelét nyílt ütközetben le tudta volna győzni. Omar végül Torrette (Turanj) és Zaravecchia (Biograd) megszállására indult, amelyeket rövid, de heves ostrom után el is foglalt. Foscolo ekkor egy merész hadmozdulattal a stratégiai fontosságú Scardona (Skradin) városát támadta meg, amely azonban nem járt sikerrel. A vállalkozás megmutatta az általa széles körben és hatásosan bevett helyi erők korlátait. A morlások ugyan bátrak voltak, de fegyelmezetlenek és zsákmányra éhesek.

Omar ezután Sebenico, a dalmáciai velencei támaszponthálózat déli stratégiai bástyája ellen vonult. Az ostromhoz körülbelül harmincezer embert vont össze. A falak alatt elszenvedett kudarc kielezte a fővezér és helyettese, Halil bég közötti ellentéteket. Ez utóbbi az ostrom folytatása mellett kardoskodott, míg felettese a visszavonulás mellett döntött. A török erők ugyanis nem rendelkeztek megfelelő eszközökkel az ostromhoz. A boszniai pasa a kudarc után Knin felé irányította a teljes tüzérősséget, Dalmáciában körülbelül hatezer embert hagyva áttelelés céljából. Nemsokára leváltották, utóda a szultán rokona, Tekeli pasa lett, a csapatok irányítását pedig Ibrahim szandzsákbég vette át.

Az 1647-es évben, amely egyúttal a harmadik fejezet alapját képezi, Foscolo azt tervezte, hogy elszigeteli, majd elfoglalja Halil bég székhelyét, a likai szandzsákot. A kezdeti sikerek után a szandzsák székhelye, Zemonico (Zemunik) ellen vonult. A település stratégiai jelentőségét az adta, hogy előretolt bázist képezve mindössze 12 km-re feküdt Zárától. Halil, miután értesült a székhelye elleni támadásról, úgy döntött, hogy megelőző csapást mér az ellenfélre, mivel vára falai nem voltak elég erősek egy ostromhoz. Ehhez azonban mindössze 1200 gyenge harcértékű ember állt a rendelkezésére. Ezért fiát, Durákot a boszniai pasához küldte segítségért. A fiú azonban velencei csapatokba ütközött, és a harcokban meghalt. Halil, aki erről nem értesült, sikertelen támadása után visszahúzódott a falak mögé. A város végül kemény harc után elesett, Halil pedig fogságban halt meg Bresciában.

Zemonico elfoglalásával olyan fontos stratégiai pont került a velenceiek kezébe, amelyet a tervezett tavaszi oszmán hadjárat egyik kiindulópontjának szántak. Foscolóék következő két hadászati célkitűzése ugyanis a török által újjáépített Novegradi és Scardona elfoglalása volt, azonban mindkét vállalkozás súlyos kudarcba fulladt. Novegradinál Foscolo alvezérei – az ő kifejezett parancsa elle-

nére, hogy ne ostromolják meg, hanem csak vegyék blokád alá – megrohmozták a várost, amelyet védői bátran védelmeztek. A támadók pedig súlyos veszteségek elszenvedése után kénytelenek voltak visszavonulni. Ezért módosítani kellett a hadművelati tervet, amely eredetileg Novegradi ostrom nélküli cleste után az összes, a város és Zára között fekvő török támaszpont elfoglalását célozta.

Hasonlóan súlyos kudarc érte a velencei csapatokat Scardona alatt. A kezdeti sikereket látva itt is a város megrohmozása és elfoglalása mellett döntöttek a parancsnokok. Amikor azonban betörték a városba, a morlások fosztogatni kezdtek. Közben a városon kívül tartózkodó oszmán csapatok ellentámadást indítottak, és súlyos vereséget mértek a támadókra, akiknek a fele a város alatt maradt. Hogy a sikernek a törökök harci szellemére gyakorolt hatását csökkentse és lendületüket megtörje, Sebenico kormányzója gyors ellentámadást határozott el, amely részleges sikert hozott. A velenceiek legnagyobb diadalának ebben az időszakban az számított, hogy Foscolónak sikerült megnyernie az oszmán fennhatóság alatt élő morlások támogatását, ami a gyakorlatban nemcsak a harcokba való bekapcsolódást, hanem azt is jelentette, hogy a török területen élő lakosság velencei területre költözött.

A velencei erők ekkor arra törekedtek, hogy a Zára és Spalato közti területre csalogassák az ellenséget, hogy ott tengeri és szárazföldi haderejüket egyszerre használva végezzenek a harapófogóba került ellenséggel. A tervben kulcsfontosságú szerepet játszott a már többször gazdát cserélt Novegradi. A velencei támadás sikerrel járt, ezután Foscolo Scardonát, illetve Klisszát jelölte meg célként.

Közben azonban sokasodtak a hírek a boszniai pasa készülődéséről Sebenico ellen, Mehmet Tekeli harmincezer embert vont össze Knin körül, közülük tizennégyezer janicsárt és szpáhít, hadserege tehát meglehetősen sok felkészült és gyakorlott katonát számlált, amelyet az is mutat, hogy a janicsárok közül hatezer, a szpáhik közül pedig kétezer ember a kapikulu³ egységbe tartozott.

A török csapatok augusztusban indultak el. A pasa a velencei védelmet gyengének ítélte meg, a neuralgikus pontja kétségtelenül a várost védő San Giovanni-erőd volt, amely az erődítések ellenére nehezen állta az ágyútűzet. Tekeli azonban túl későn indította el a támadást, a tavasz és a nyár nagy része már eltelt, több tízezres serege számára a rendelkezésre álló ivóvízforrások a nyár közepén meglehetősen szűkösen bizonyultak. A velenceiek viszont jól kihasználták ezt az időszakot. A késlekedésen kívül a másik megjegyzendő dolog, hogy a pasa túlságosan is magabiztos volt, és nem rendelkezett kellő mennyiségű információval.

Sebenico védelmét négyezer olasz és Alpokon túli, köztük ötszáz pápai zsoldos, kétezer szláv népfelkelő és ötven könnyűlovas alkotta. Ezekhez járult két gálya és egy bárka a hozzá tartozó tüzérséggel. A török csapatok 1647. augusztus 22-én értek a város alá. A velenceiek nagyszerűen kihasználták tengeri fölényüket, ami nemcsak azt jelentette, hogy utánpótlást tudtak bejuttatni, illetve képesek voltak a tengerről támogatni a védelmet, hanem azt is, hogy a török területek, nevezetesen a likai szandzsák ellen intézett támadásokkal sikerült elérniük, hogy az ostromló török hadseregéből Tekeli jelentős, négyezer főnyi kontingenst elkülönítsen a fenyegetett szandzsák védelmére. A szandzsák az egyik legnépesebb boszniai terület volt, a támadás tehát nagy aggodalmat keltett a boszniai pasában, aki féltette a családját, illetve a vagyonát. A Sebenico elleni általános rohamra szeptember 9-én délelőtt került sor. A harcok súlypontja a San Giovanni erőd volt, ahonnan be lehetett löni a várost, az eleredő eső miatt azonban a védők nem tudták használni tűzfegyvereiket, a törökök ezért arra számítottak, hogy érvényesülni fog számbeli fölényük, amelynek a segítségével ki tudják erőszakolni a döntést. Az idő azonban közben jobbra fordult, így a védők az intenzív puskatűzet folytatni tudták. A szeptember 9-i általános rohamot háromszor ismételték meg, a harcoknak pedig csak az éjszaka vetett véget. A következő napokban újratezdődött a bombázás. Foscolo tervét, hogy az oszmán erők Sebenico alatti lekötöttségét kihasználva elfoglalja Klisszát, nem lehetett kivite-

³ Kapikulu („A Magasztos Porta rabszolgái”): az oszmán szultánok közvetlen fennhatósága alá tartozó hadtestek gyűjtőneve. Közéjük tartozott a janicsár gyalogos hadtest, valamint a lovasság hat hadosztálya.

lezni, és csupán arra futotta erejéből, hogy nyomás alatt tartsa az erődöt. A pasa a Porta haragjától félve újabb erősítéseket kért, főleg gyalogságot, mivel világossá vált, hogy a lovasságot nem tudja felhasználni. Az újabb ostrom végül kudarccal zárult. A török hadsereg körülbelül négyezer embert vesztett halottakban és körülbelül ugyanennyit sebesültekben. A különböző betegségek újabb ötezer embert vittek el. Tekeli erősítést küldött Likába és Klisszába.

A velencei hadvezetés néhány tagja ekkor azt javasolta, hogy a sikert kihasználva vegyék ostrom alá a már említett Klisszát. Foscolo azonban nem akarta teljesen védtelenül hagyni az éppen megvédett Sebenicót, és inkább egy másik célt jelölt meg, amellyel egyszer s mindenkorra el lehetett volna háritani a Zára és Sebenico elleni oszmán fenyegetést. Ezért Knint jelölte meg célként, amelyhez az első lépés Dernis (Drniš) várának elfoglalása volt. A vár félúton fekszik Knin és Klissza között. A törökök elhitték a velencei dezinformációkat, hogy egy körülbelül harmincezes hadsereg vonul a város alá, és feladták a várat. Egy nap pihenés után Foscolo elrendelte a Knin elleni támadást. Közben elhittette, hogy valójában Klissza ellen vonul, illetve olyan pozíciót vett föl, amelynek segítségével képes volt megakadályozni az ellenség erőinek összevonását a küzdelem súlypontjában. Erre Dernis fekvése elegendőnek bizonyult. Bár Knin vára szinte megvíthatatlan helyen fekszik, néhol 20 méter magas falakkal, helyőrsége azonban nem szánta el magát a harcra, és amikor a velencei csapatok odaértek, puskalövés nélkül megadták magukat. Ami utána történt, nehéz megmagyarázni: a velenceiek kifosztották és aztán felgyújtották várat. Knin elfoglalása megkoronázta az 1647-es év hadi sikereit, ugyanakkor elhagyása a dalmáciai háború egyik legnagyobb baklövésének bizonyult.

Az 1648. év (és a negyedik fejezet) hasonló forgatókönyv szerint alakult: Foscolo, továbbra is gerillahadviselést folytatva, rajtaütésekkel zaklatta a török csapatokat. Knin után a következő logikus célpont Klissza vára volt. Az igen jól működő velencei hírszerzés már a tél közepén értesült az oszmán vezetésben dúló vitákról, például arról, hogy Ibrahim szandzsákbég elhagyta a várat, hogy erősítéseket hozzon. Foscolo ez alkalommal is egy kombinált haditervet dolgozott ki, amelynek lényege, hogy a sereg kisebbik fele szárazföldön a Trau (Trogir) és a Spalato között fekvő terület elérése után addig várakozik, amíg ő a csapatok nagyobbik részével tengeri úton oda nem ér. Klissza várának nincsenek bástyái, legerősebb része a Greben hegy tetején épült erőd, amelyet csak egy úton lehetett megközelíteni. Az egyetlen kaput pedig egy torony és három ágyúüteg védte, ezért a fekvése jelentette a legnagyobb előnyt a védelem számára. Az oszmán helyőrség tagjai ebben bízva nem küldték el a családjaikat.

Mivel az erőd volt város kulcsa, a velencei hadsereg ezzel kezdte. Bevétele harc nélkül sikerült, és onnan hatásosan tűz alatt lehetett tartani a várost. A támadók gondoskodtak arról is, hogy a Boszniába vezető utakat ellenőrzés alá vonják, illetve hogy a környékbeli lakosságot megnyerjék. Közben az időjárás egyre hidegebbre fordult, az ostromgyűrű pedig egyre szorosabb lett. A védők bátran védekeztek, a nők és a gyerekek köveket hajigáltak, amelyek nagyobb károkat okoztak, mint a muskétatűz, ráadásul lényegesen olcsóbb védekezési forma volt. A várost négyszeres védőfal vette körül. Az első megszerzése után a másodikat petárda és akna segítségével akarták az ostromlók elfoglalni, erőfeszítéseiket azonban nem koronázta siker. Mivel az akna a szó szoros értelmében visszafelé sült el, maradt a falak hagyományos aláásással történő leomlasztása. Az ezt követő roham sikerrel indult, de a védők elkeseredett ellenállása visszavetette a támadókat. A helyőrség azonban ekkor elkövetett egy súlyos hibát, amennyiben csupán az első falig üldözte a pánikba esett támadókat, ahelyett, hogy birtokba vette volna azt.

Foscolo a kudarc után megértette, hogy a védők megtörésének egyetlen útja, ha megsemmisíti Tekeli felmentő csapatait. Sikerült ugyan legyőznie a pasát, ám a diadal kiaknázása elmaradt. A legyőzött ellenséget nem üldözték, ráadásul a védők sem adták meg magukat. Telt az értékes hadműveleti idő, a kedvezőtlen időjárás pedig azzal fenyegetett, hogy a tengeren keresztüli utánpótlás lehetetlenné válik az ostromlók számára. De a kitartás végül meghozta eredményét, Klissza védői megadták magukat.

A város elfoglalása után vita robbant ki a vezérkarban, egyesek azt javasolták, hogy Kninhez hasonlóan Klissza is le kellene rombolni, mivel megtartása igen nehéz lenne a várható török támadásokkal szemben. Foscolo és a velencei szenátus azonban stratégiai jelentősége miatt ragaszkodott a vár megtartásához. Klissza elfoglalásával ugyanis kiegészült és teljessé vált a velenceiek dalmáciai támaszpont-hálózata. A város ugyanakkor Bosznia, illetve Rumélia, azaz a Balkán kapuja is volt, ahonnan a stratégiai fontosságú ókori út – a már a keresztések által is használt via Egnatia – vezetett Thesszalonikin keresztül egészen Konstantinápolyig. A siker Velence számára, még ha csak szimbolikusan is, de felvillantotta a lehetőségét hajdani, egészen Bizáncig nyúló középkori befolyási övezete visszaszerzésére.

Ehhez azonban Klissza mellett Scutari (Shkodra) városát is el kellett foglalni. Ennek érdekében titkos tárgyalások indultak többek közt Giorgio Frasin scutari érsek bevonásával a helyi albán előkelőkkel. Az oszmánok azonban kémeik útján értesültek minderről, és időben mozgósították csapataikat, amelyek kelepcét állítottak a velenceieknek. Szerencséjükre a rossz idő, a szakadó eső megakadályozta az indulást, így végül azok elkerülték a csapdát. Az albánoknak azonban nem volt ekkora szerencséjük, és rettenetes megtorlás várt rájuk. Ráadásul a törökök ellentámadásba lendültek, Dervis pasa Spalato elfoglalását tervezte. Foscolo, miután megértette, hogy a Szenátusnak nincs szándékában nagy erőkkel offenzívát indítani, a morlások javaslatára Licca (Lika) megtámadását határozta el. A nem kellően álcázott hadmozdulatokból azonban az oszmánok rájöttek a haditervre, ezért a velenceiek kénytelenek voltak jelentős veszteségekkel visszavonulni. Eközben Dervis pasa hatezer embert gyűjtött össze, és parancsot adott a betörésekre Spalato térségében. Az 1648. év gyakorlatilag mindkét részről portyákra és kisebb csetepatékre korlátozódott. Nagy hadműveleteket már egyik fél sem indított, jóllehet Dervis pasának nyár derekára már mintegy tizenháromezer ember állt rendelkezésére.

A könyv utolsó, háborús eseményeket tárgyaló fejezete az 1649. évvel zárul. A szerző azzal kezdi, hogy az albániai felkelés kudarcra egyszerre jelezte az oszmán felderítés hatékonyságát, illetve a helyi keresztény erők fegyelmetlenségét. Foscolo azonban a kudarc ellenére nem tett le a terv megvalósításáról. Ezúttal egy másik fontos helyet, a Scutari-tó közelében fekvő Antivarit jelölte ki célként, amely nem messze található Dulcignótól (Ulcinj), a török kalózok fészekétől. Később azonban megváltoztatta a tervet, és csapatait inkább a Cattarói-öbölben található Budva kikötőjébe irányította, ahol megpróbálta felvenni a kapcsolatot az albán felkelőkkel. Két hét várakozás után azonban újra tervet kellett változtatni, és Foscolo továbbvonult az öböl nevét adó Cattaro (Kotor) városába, amely egyúttal jó kiindulópontul szolgálhatott a további hadműveletekhez, és ahhoz, hogy kapcsolatba lépjenek a belső területekkel. Cattaro birtoka lehetőséget teremtett arra is, hogy elvágják az oszmánok közvetlen szárazföldi összeköttetését Budvával. Ezt követően a velencei hadműveletek az öböl mindkét oldalának birtokbavételét célozták.

Az 1649-es év világosan megmutatta, hogy a dalmáciai front mindkét fél számára másodlagos, és hogy a döntést nem itt próbálják kicsikarni. Ennek egyértelmű bizonyítéka volt, hogy Foscolót áthelyezték, és megbízták a velencei csapatok fővezérletével, ami a gyakorlatban a hadiflotta irányítását jelentette. Dalmáciai sikerei miatt ugyanis azt remélték tőle, hogy a Velence számára elsődleges kandián fronton folytatja sikorsorozatát, és képes lesz méltányos békét kierőszakolni a Portától. Moro ennek kapcsán megjegyzi, hogy a hadtörténelemben ritka az olyan hadvezér, aki mind a szárazföldi, mind a tengeri hadműveletekben kiváló eredményt képes elérni, tekintve, hogy a két különböző közeg egészen különböző eljárásokat és tapasztalatot feltételez és igényel. Sajnos Foscolo sem jelentett kivételt a szabály alól, a tengeren ugyanis már nem volt képes olyan látványos sikerekre, mint Dalmáciában. A Szenátus döntése áthelyezéséről hiba volt, amely meggyengítette a dalmáciai frontot, miközben a flotta, amely addig sikeresen működött, nem a megfelelő kezekbe került. Foscolo tevékenységének új színtere azonban már kívül esik a könyv keretein.

A kötet végén összefoglalást és két függelékot találunk. Az előbbiben Moro megfogalmazza a konklúziót, mely szerint a kandián háború újrarájzolta a balkáni és mediterrán térség erőviszonyait a dalmáciai részeken. Ez a front egyúttal hűen tükrözi a két szembenálló hatalom gondolkodásmódját,

amelyekre az általuk választott taktika, illetve azok a döntések épültek, amelyekkel a kitűzött célokat kívánták elérni. A szerző visszatér a könyv elején már hangoztatott nézetére, amely szerint mindkét fél alapvetően hibás stratégiát követett, mivel egyikük sem ismerte fel, hogy a háború két igazi súlypontja – Dalmácia és a Dardanellák – közül egyik sem Kréta szigetén található. Erre bizonyíthatóan felhívták a velencei kormányzat figyelmét. Ennek következtében a köztársaság tengeri haderejének maximális erő kifejtésére nem a megfelelő helyeken került sor, ezért annak hatásfoka sem bizonyult kielégítőnek. Sőt, Moro szerint a döntést mindkét félnek eleve Dalmáciában kellett volna kicsikarni, oszmán szempontból ezzel lehetővé vált volna Velence tengeri támaszpontrendszerének szétzilálása, amellyel végzetes csapást lehetett volna mérni a város dalmáciai uralmára. Velencei szempontból pedig a főerők itteni bevetése – kiegészítve mindezt természetesen a Dardanellák blokádjával – lehetővé tette volna a behatolást a Balkán mélyébe, közvetlenül fenyegetve az oszmán fővárost.

A szerző ezután rátér Foscolo tevékenységének értékelésére. Teljesítménye alapján szerinte megkockáztatható, hogy főhőse a velenceiek által valaha alkalmazott legjobb stratégia volt. Jóllehet számára – egészen paradox módon – a tenger, Velence létének alapja, elsősorban utánpótlási útvonalat, illetve a szárazföldi csapatok manőverező képességének kiterjesztését lehetővé tevő közeget jelentett, semmi más.

Rátérve az Oszmán Birodalomra, elmondható, hogy ott sem bizonyultak kevésbé vakoknak a döntéshozók, akik szintén nem ismerték fel a dalmát tengerpart igazi katonai jelentőségét, hozzátevé azonban, hogy ezen az oldalon nem találunk Foscolóhoz mérhető tehetségű parancsnokot. Ezt a tényt azonban kétségtelenül elfedi, hogy a háború mégiscsak oszmán győzelemmel zárult, még ha jóval tovább is tartott, mint eredetileg tervezték.

Az összefoglaló után következő első függelék a 17. századi velencei tengeri haderő rövid áttekintését tartalmazza, a második a dalmáciai oszmán haderő jellegzetességeit mutatja be. A velencei hadsereg nem rendelkezett vezérkarral, főparancsnokot háború esetén és átmenetileg választottak, hasonlóan a mellé rendelt tisztviselőkhöz, a 'provveditore'-khoz, akik szenátori rangúak voltak. Önálló döntési jogkörrel azonban nem rendelkeztek, mert döntéseikhez ki kellett kérniük a Szenátus jóváhagyását. Egyedül az igazán fontos és állandó veszélynek kitett területek, Friuli és a tengeri birtokok ('Stato da Már') vezető katonai és polgári tisztviselői rendelkeztek komoly hatáskörrel.

A velencei hadsereg a következő haderőnemekből állt: gyalogság, lovasság, tüzérség, hadmérnökök, amelyekhez a területi alapon mozgósított haderő, a milícia tartozott. Ez utóbbit összefoglalóan 'cernide' vagy 'cerna' néven illették, eredete a 15. századra nyúlik vissza, és tulajdonképpen határvédelemre mozgósított, illetve a közbiztonság fenntartására használt, főleg paraszti eredetű népekből állt. Fegyverzetüket az önkormányzattól kapták. Fontos és érdekes sajátosság, hogy az ütöképes hadiflottával rendelkező Velencének nem volt tengerészgyalogosága, ezt a szerepet az Alpokon túlról felfogadott gyalogosok, főleg németek látták el. Ennek a furcsa ténynek az az oka, hogy egy velencei patrícius ifjú, a többi országban bevett szokásoktól eltérően, nem gondolt komolyan arra, hogy saját állama szárazföldi hadseregében fusson be karriert, ugyanakkor háború esetén magától értehető természetességgel szállt hajóra. Ez az ellentmondásos jelenség rámutat arra, hogy a velencei hadrendszer két eleme, a tengeri és a szárazföldi milyen élesen elvált egymástól.

A velencei hadsereg még a 17. században sem rendelkezett egységesített fegyverzettel és egyenruhával, holott a század közepén Európában már általános a törekvés a hadseregek uniformizálására. A velenceiek védereje az oszmánnal ellentétben nem rendelkezett kiépített logisztikai szervezettel. Mozdósítási rendszere szintén hagyott kívánnivalót maga után. Összegezve, a velencei haderő híven tükrözte a városállam gondolkodásmódját, amely a katonákban veszélyt látott, ezért alapvetően két dolgot tartott szem előtt: egyrészt hogy elkerülje a fegyveres erők túlzott mértékű összpontosítását egyetlen parancsnok kezébe, másrészt hogy elkerülje a lakosság mértéken felüli megterhelését. Úgyteltek arra is, hogy a tisztikar ne kerüljön túlságosan közel a helyi lakossághoz, sem a nemesseghhez, sem a népesség többi részéhez. Ennek érdekében a helyőrségeket rendszeresen cserélték.

A gyalogság származását tekintve többnemzetiségű volt, a velenceiek mellett tengeren túli – ez a dalmáciai eredetű könnyűgyalogságot jelenti – és Alpokon túli katonákat is találunk. A lovasság mindig alárendelt szerepet játszott, ezért nem is volt nagylétszámú, és szintén többnemzetiségű volt. Gondoljunk csak az albán származású stradiótákra vagy a horvátokra. Egy újabb érdekesség, hogy a velencei tüzérség tulajdonképpen 1501-ben jött létre, amelynek keretét a Szent Barbara konfraternitás, tehát egy egyházi jellegű szervezet adott, és csak 1570 után került kizárólag világi irányítás alá. A hadsereg fontos részét képezték a kiterjedt velencei határvédelmi rendszer helyőrségei.

A hadsereg főparancsnokságát a Szenátus töltötte be, amelynek a tisztviselői részt vettek a döntésekben. A 17. század végéig a flotta parancsnoki tisztségeinek betöltése a nagytanács ('Maggior Consiglio') joga volt, a döntési struktúra egy szűk, 3 fős apparátus, a 'provveditori all'armar' kezében volt. A flotta élére háború esetén általános parancsnokot neveztek ki, akinek a hatalma formális volt, amennyiben döntéseit egy testület, a 'capi da mar' tagjaival együtt kellett meghoznia, akik kizárólag velencei arisztokraták lehettek, és ahol egy szavazata volt.

A velencei flotta fő fegyvere a gálya, illetve a velencei 'galeazza', az átlagos gályánál nagyobb hajó volt. A gálya mint hajótípus már tulajdonképpen a 15. század második felében elvesztette jelentőségét, a velenceiek azonban, a racionalitásnak ellentmondva, sokáig ragaszkodtak hozzá. Ez a hajófajta képezte a kandiai háborúban is a flotta alapját. Ennek oka a hagyományokhoz való ragaszkodás mellett az volt, hogy az evezős gályáról való áttérést a vitorlás hajóra túlságosan drágának találták. Emellett szerepet játszottak a sajátos környezeti tényezők is. A gálya ugyanis, amely általában 50 méter hosszú és hét méter széles volt, ideálisnak bizonyult a sekély, lagúnás vizekben való manőverezéshez, illetve szélcsendes időben való haladáshoz. Vihar esetén azonban ez már hátránynak számított. A gálya nyílt vízen nem igazán tudta felvenni a versenyt a vitorlás hajókkal, ugyanakkor mindegyik gálya egy autonóm harci egységnek is tekinthető. A fedélzetén nagy átlagban 503 ember tartózkodott, akikből 94 tengerész, 186 evezős, 213 gyalogos, illetve tüzér volt, tüzérség 4 falconból egy nagy 50 fontos ágyúból, 2–4 közepes kaliberű ágyúból, 16–20 'petriere' (ezek kőgolyókat lőttek ki) és egyéb, kisebb kaliberű lövő szerszámból (például a 'spingarda') tevődött össze. A hátrányok között mindenképpen meg kell említenünk, hogy a gálya felépítéséből és felszereléséből fakadóan az alkalmazott taktika eltért a vitorlás hajókéétól. Az előbbi esetében a harc lényege az volt, hogy a megsáklázott vagy döfőorrrel felnyársalt ellenséges gályát kézitusában elfoglalják, a vitorlás hajók esetében ezzel szemben a hangsúly a távolsági harcra, az ágyútűzre helyeződött. Emiatt a fegyvernemi együttműködés nem igazán volt lehetséges a két eltérő típusú hajó esetén. A hadiflottának tehát vagy teljesen át kellett volna állnia vitorlás hajókra, vagy meghagynia a gályákat. A velenceiek az utóbbit választották, és ez a rendszer egészen a 17. század végéig érvényben is maradt.

A 'capitano general', illetve a mellé kinevezett 'provveditore' kizárólag a vezérhajón tartózkodhatott, amelyet csak különleges esetekben hagyhattak el. Mindkettőjüket kis stáb segítette, amely a szárnysegéd mellett magában foglalta az orvost, a káplánt, a zászlótartót, a szakácsot és egyéb kiszolgáló személyzetet. A tisztikaron belül két beosztás különösen fontos volt, az egyik a 'capitano del golfo', akinek a székhelye Cattaróban volt, és neki kellett figyelnie az adriai partvidékre belépő hajókat. A másik fontos tisztség a gályarabok kormányzója, a 'governatore dei condannati' volt. A gályaszolgálatra ítélteknek minimum tizenhét hónapot kellett szolgálni, de a rabság tarthatott tizenkét évig is.

Az ifjú velencei nemeseknek a politikai életben való részvételén túl, amelynek hiányában elvesztették polgárjogukat, kötelességük volt a tengeri szolgálat. Természetesen a 'Terraferma', a szárazföld nemesifjai számára is lehetséges volt a tengeri szolgálatba való belépés, a gályaszolgálatot azonban saját költségükön kellett viselniük, és beosztásuk alacsonyabb volt az igazi velencei arisztokratákénál. Ha egy ifjú arisztokratának a tengerészeti hivatal felajánlotta a szolgálat folytatását, nem utasíthatta vissza, jöllehet ez akár öt éves szolgálatot is jelentett. Visszautasítás esetén különböző szankciókkal sújthatták.

A velencei flottában szolgálatot teljesítőket négy csoportra oszthatjuk: tengerészekre, gályabokkra, katonákra és munkásokra. A nem velencei származású tengerészek között különösen gyakoriak voltak az albánok, egyrészt mert úgy tartották, hogy ők tengerre születtek, másrészt mert szolgálatba fogadásukkal elkerülhették, hogy az oszmán flottához szegődjenek, illetve az oszmán kalózok közé csapjanak fel.

A második függelék a dalmáciai oszmán haditengerészettel és hadsereggel foglalkozik. A szerző ezt a részt azzal nyitja, hogy az oszmánok valójában nem rendelkeztek akkora számbeli fölényrel, mint ahogyan európai ellenségei feltételezték, illetve másik megjegyzése, hogy az úgynevezett hadügyi forradalom nem érintette az oszmán hadiflottát. Ez utóbbi állítással a magyar szakirodalom eredményeinek fényében lehet vitatkozni, de mint látni fogjuk, a szerző nem annyira a jelenség hiányára, mint inkább a megkésett voltára gondol.

Az oszmán parancsnoki struktúra a velenceihez képest centralizáltabb és átláthatóbb volt, következképpen egyszerűbb is. A parancsnokoknak az alsóbb szinteken meglehetősen tág döntési szabadságot hagytak, ami azt jelentette, hogy a Konstantinápolyból érkező parancsok végrehajtásában meglehetősen tág mozgásteret kaptak. Így Dalmáciában is a hadműveletekkel összefüggő döntésekből fakadó felelősség teljes súlya a helyi erőkre, a helyi vezetésre nehezedett.

Visszatérve a hadügyi forradalomra, annak oszmánokra gyakorolt negatív hatása Moro szerint nem abban jelentkezett, hogy nem vették volna át az új fegyvereket, és az ehhez szükséges taktikát, illetve, hogy ezeket ne tudták volna használni, hanem inkább a kulturális gyökerekben keresendő. A szerző erre példaként említi, hogy egy anatóliai paraszt hagyományos fegyvere az íj volt, amelynek használata hosszabb gyakorlást, több időt vett igénybe, mint egy puska használatának elsajátítása. Az íjhoz szokott népesség idegenkedett az új eszköztől, jóllehet annak kezelése jóval egyszerűbb is volt. Ennek következtében a tüzfegyverek használata nem terjedt el olyan mértékben, mint a nyugati társadalmakban. Ma úgy fogalmaznánk, hogy a török társadalom a nyugatival ellentétben kevésbé volt innovatív, amelyet nem ellensúlyozott kellő mértékben a technikai újdonságok átvétele.

A hagyományokhoz való ragaszkodás természetesen nemcsak az oszmán szárazföldi, hanem a tengeri haderő esetében is érvényesült: például a velenceiekhez hasonlóan ragaszkodtak a gályákhoz. Ugyanakkor a törökök mindig nagy gondot fordítottak arra, hogy a számbeli túlsúly mellett meglegyen a technikai fölény is. Ehhez a hosszú kiképzés és a harcra alkalmas emberek kiválogatása párosult, amelynek alapját egy olyan, a tradíciókhoz a nyugatinál jobban ragaszkodó társadalom alkotta, amelynek körében a harci erényeknek nagy volt a tisztelete. Ehhez azonban azt is hozzá kell fűznünk, hogy az Oszmán Birodalmat a 16. században felkereső európaiak már ekkor egybehangzóan a muszlim lakosság eltunyulásáról, ezzel összefüggésben a hadierények hanyatlásáról számoltak be, amelynek okát a keresztény rabszolgák fáradságos, uraikat kiszolgáló munkájában jelölték meg.

Az oszmán hadsereg azon törekvésére, hogy átvegye a nyugati újításokat, a szerző egy 1605-ből származó szemléletes példát idéz: a velencei hatóságok ebben az évben feltartóztattak egy Konstantinápolyba igyekvő angol hajót, amelynek rakománya 1000 arkebúzból, 500 muskétából, 2000 kardpengéből, 700 hordóból és egyéb áruból állt. A lista nem tartalmaz különleges tételeket, de az a tény, hogy a törökök ezeket Nyugatról rendelték meg, jelzi a szándékot, hogy lépést tartsanak a nyugati technikával. Ami végső soron Dalmáciában döntő súllyal esett latba a velencei sikerekben és az oszmán kudarcokban, az a török tüzérség technikai és számbeli hiányosságai, valamint a szakképzett munkaerő és a mérnökök hiánya, akiket nem itt, hanem Kandia ostrománál vetettek be. Mindkét döntőnek bizonyuló tényezőnek az oka abban gyökerezett, hogy a Porta a dalmáciai hadszínteret másodlagos fontosságúnak tartotta. Fentebb láthattuk, hogy Moro szerint az oszmánok által a kandiai háborúban követett stratégia egyik alapvető hibája éppen ez volt. A következménye pedig az lett, hogy a krétai harcok folyamatosan szívták el a birodalom katonai és anyagi erőforrásait.

Az oszmán hadiflotta szinte nem volt látható a dalmáciai háborúban. Zömük az anatóliai part menti szandzsákok által finanszírozott hajókból állt, amelyeket keresztény rabszolgák hajtottak.

A flottát három fő csoportba osztották, az egyik az égei-tengeri volt, Gallipoli és Konstantinápoly központokkal, a másik az egyiptomi, amelynek bázisa Alexandria, a harmadik az észak-afrikai volt, amelyet valójában a tripoli, tuniszi és algéri kalózok működtettek. Ez a rendszer bizánci és részben velencei mintákra vezethető vissza, gondoljunk csak a konstantinápolyi Arzenálra, amely a velencei pontos mása volt. A dokkmunkások és a felhasznált anyagok minőségét illetően azonban már nem volt összehasonlítható a velenceivel. Tovább rontott a helyzeten, hogy az állandó igényekkel, amelyekkel a part menti szandzsákokat terhelték, a rendelkezésre álló anyagi és emberi erőforrások nem tudtak lépést tartani, ami visszahatót a minőségre és a végtermékre, a hajókra is.

A 15–16. század fordulóján a konstantinápolyi Arzenál még a velenceivel megegyező, magas minőségben állította ki az ágyúkat. Később azonban az oszmán hadiipar lemaradt az európai fejlődéshez képest, ami természetesen újfent megmutatkozott a hadiflotta hajóinak és fegyverzetének a minőségében, ez pedig kihatott a dalmáciai frontra is. A szerző szerint ennek következtében az oszmánok számbeli fölénye nem volt képes kiegyenlíteni a technikai hátrányokat. De ehhez rögtön hozzáteszi, hogy a kortárs keresztény szerzőket mennyire megdöbbentette az oszmán táborokban uralkodó egyszerűség, tisztaság. Ezért aztán az oszmán hadakat a keresztényekéhez képest kevésbé sújtották a pusztító járványok. Feltűnt még, hogy az európai táborokra jellemző zajtól eltérően az oszmánban csend tapasztalható. Mindez Moro szerint arra hívja fel a figyelmet, hogy akkor járnánk el helyesen, ha a manapság divatos mítoszrombolás helyett az első látásra érthetetlennek tűnő dolgokat megpróbálnánk megérteni és elfogadni.

KRUPPA TAMÁS

A székely írás emlékeinek új kézikönyve. Benkő Elek, Sándor Klára, Vásáry István, *A székely írás emlékei, Corpus Monumentorum Alphabeto Siculico Exaratorum*, Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2021. 927 p. A magyar művelődéstörténet köréből kevés kérdést övez olyan széles körű közérdeklődés, mint amelyet a székely írás élvez. A tárgy vizsgálatát és a vele kapcsolatos ismeretterjesztő tevékenységet a tudományos kutatás sokáig elhanyagolta, bőséggel termettek viszont az objektív megközelítésmódot és tárgyszerűséget nélkülöző laikus, nemritkán dilettáns írások. A gyakran a legképtelenebb állításoktól sem visszariadó, de annál termékenyebb műkedvelők szinte diszkreditálták a témát. Szerencsére a feliratos és kéziratos emlékeknek az elmúlt három évtizedben látott örömteli gyarapodása, valamint az egyes emlékek hitelessége és datálása körüli viták újra ráirányították az akadémiai szféra képviselőinek figyelmét a székely írás körüli tennivalókra.

Jelen kötet közvetlen előzménye az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont 2012. januárjában létrejött Magyar Őstörténeti Témacsoportjának¹ a székely írás tárgyában tartott, 2012. június 14-i ülése. Ezen a Történettudományi Intézetben lefolytatott ülésen a kötet későbbi szerzői vettek részt: az ülést Vásáry István turkológus vezette, a két elhangzott előadást szerzőtársai, Sándor Klára nyelvész és Benkő Elek régész tartották.² Mindannyian a székely írás meghatározó kutatói, munkásságuk nagy múltra tekint vissza. Vásáry István a kutatás doyenje, aki a '70-es évek elején, bő negyedszázadnyi szünet után emelte vissza a székely írást a tudományos diskurzusba.³ Benkő Elek első, még gimnazistaként írt cikkében Alsószentmihályfalva templomának korábban ismeretlen feliratáról adott

¹ Ma: ELKH BTK Magyar Őstörténeti Kutatócsoport.

² Az ülésről készült összefoglalót ld. az ELKH BTK Történettudományi Intézetének honlapján: <https://ti.abtk.hu/esemenyek/271-magyar-ostortenet-temacsoport-ulese-a-szekely-irasrol> (letöltve: 2022. 03. 07.)

³ VÁSÁRY István, *A magyar rovásírás, A kutatás története és mai helyzete = Keletkutatás*, 1974, 159–171.

hírt,⁴ amit tudományos pályája során több jelentős feliratos és kéziratos emlék bemutatása követett.⁵ Sándor Klára a Marsigli-féle *Bolognai emlék* monográfiája, több, a témának szentelt könyv szerzője vagy szerkesztője.⁶ Az előadásokat követően a témacsoport a tudomány világában szokatlan módon nyilatkozatot adott ki, amelynek harmadik pontjaként javasolta a székely írás emlékeinek új kiadását, negyedik pontjaként pedig a kelet-európai rovásírásos emlékek korpuszának autopsziával való összeállítását.⁷ Utóbbiról nincsen hír, legjobb tudomásom szerint ilyesmi megjelenése nem is várható, ám előbbi, mint az nyilvánvaló, elkészült és 2021 őszén kikerült a sajtó alól. A fejezeteket hárman írták, a könyvet Vásáry István szerkesztette. A latin nyelvű szövegek új, a kötethez készült fordításai nagyrészt Szabó Ádám, kisebbrészt Vásáry István tolmácsolásában olvashatók. A német és olasz nyelvű szövegeket Vásáry István ültette át magyarra.

A szövegkiadás összeállítása és megjelentetése mellett a kezdetektől fogva a legtöbbet hangoztatott érv, hogy a székely írás emlékeinek legutolsó összefoglalása – Sebestyén Gyula 1915-ben közölt monográfiája⁸ – már csak az azóta felbukkant emlékek számát és azok jelentőségét tekintve is elavult, nem áll a kutatás rendelkezésére a tudományos igényeket kielégítő, korszerű gyűjteményes kötet. Ezen megállapítás érvényességének kétségbe vonása nélkül, egymástól függetlenül ketten is kételyünket fejeztük ki a vállalkozás időszűrségével kapcsolatban. Zsupos Zoltán a kéziratos anyag jellegéből kiindulva a kora újkori magyar peregrinusok hagyatékát őrző levéltári és könyvtári gyűjtemények programszerű kutatását sürgette, amitől a korpusz jelentős gyarapodását reméli.⁹ Jómagam a régészeti szakirodalomnak a korai emlékekkel kapcsolatos súlyos ellentmondásait feltárva emellett érveltem, hogy nem mellőzhető a korai feliratos emlékek körüli viták lefolytatása és a felmerült kérdések tisztázása, illetve a krónikairodalom vonatkozó helyeinek forráskritikája, aminek feltétlenül meg kellene előznie a korpusz közlését.¹⁰ Recenzióban bemutatom, hogy ezek a nézetek a megjelent kötet fényében mennyiben nem tűnnek utólag sem egészen megalapozatlannak, miként vázolom azt is, miért jártak el mégis helyesen a szerzők a könyv publikálásával.

A *székely írás emlékei* felépítése jól áttekinthető, a nyitó fejezetek után (köszöntő, előszó, bevezetés, köszönetnyilvánítások) áll a kötet gerincét adó hat nagyobb egység, vagyis a latin kapitálisokkal jelölt hat fejezet (A–F). Az egyes tételek a fejezeteken belül, külön-külön megszámozza sorakoznak. Ez a megoldás a tételek pontos azonosítását teszi lehetővé, és ennek köszönhető, hogy a kötetben belüli keresztthivatkozások egyszerűek és kiválóan követhetők. A kötet felépítéséről és a fejezetek kialakítá-

⁴ BENKŐ Elek, *Egy újabb rovásírásos emlék Erdélyből* = *Magyar Nyelv*, 68(1972), 453.

⁵ A teljesség igénye nélkül: BENKŐ Elek, *Középkori feliratok Dálnokon* = *Korunk*, 40(1981), 2, 138–145; BENKŐ Elek, *Rugonfalva középkori emlékei* = *Erdélyi Múzeum*, 53(1991), 15–28; BENKŐ Elek, *Középkori rovásfelirat Vargyasról* = *Magyar Nyelv*, 90(1994), 487–489; BENKŐ Elek, *A székely rovásírás korai emlékei, A székegyházi felirat* = *Magyar Nyelv*, 92(1996), 75–80; BENKŐ Elek, *A siménfalvi rovásémlék és köre* = *Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára*, szerk. Kovács András, Simon Gábor, Tonk Sándor, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1996, 55–64.

⁶ A teljesség igénye nélkül: SÁNDOR Klára, *A Bolognai Rovásémlék*, Szeged, JATE Magyar Őstörténeti Kutatócsoportja, 1991 (Magyar Őstörténeti Könyvtár, 1); SÁNDOR Klára, *A gelencei rovásírásos felirat* = *Magyar Nyelv*, 92(1996), 80–82; SÁNDOR Klára, *A székely írás nyomában*, Bp., Typotex, 2014; SÁNDOR Klára, *A székely írás reneszánsza*, Bp., Typotex, 2017.

⁷ A Nyilatkozat szövegét a Történettudományi Intézet honlapján tették közzé: www.tti.hu/images/esemenyek/Nyilatkozat.pdf (letöltve: 2022. 03. 07.)

⁸ SEBESTYÉN Gyula, *A magyar rovásírás hiteles emlékei*, Bp., MTA, 1915.

⁹ ZSUPOS Zoltán, *A székely írásról*, Bp., magánkiadás, 2015, 66.

¹⁰ TUBAY Tiziano, *Titokzatos örökség, A székely írás kutatásának nehézségei* = *Kultúrjav, Írásbeliség és szóbeliség irodalma – újrahasznosítva, Fiatalok Konferenciája 2014*, szerk. Bartók Zsófia Ágnes, Fajt Anita, Görög Dániel, Maróthy Szilvia, Bp., Reciti, 2015 (Arianna Könyvek, 9), 183–196.

sának elvi megfontolásairól a bevezetésből tájékozódhatunk (16–18). Az első fejezet a székely írással kapcsolatos szöveghelyeket gyűjti össze (A), a második fejezet a székely írás eredetiben megőrződött (B), míg a harmadik a csak másolatból ismert felírtos emlékeit ismerteti (C), a negyedik fejezet a székely írás kézíratos és nyomtatott emlékeit mutatja be (D), az ötödik fejezetben három hosszabb, 18. századi értekezés olvasható (E), míg a hatodik fejezet a bizonytalan és a tévesen meghatározott emlékeket, illetve az egyértelmű hamisítványokat vázolja (F). A fejezeteket követő összegzésben a kötetet szerkesztő Vásáry István a székely írás lehetséges eredetéről és a magyar művelődéstörténetben elfoglalt helyéről értekezik. A könyvet bibliográfia, képjegyzék, a Kalotai Noémi készítette személy- és helynévmutató, valamint rövid angol nyelvű rezümé teszi teljessé. Kézenfekvő, hogy a most megjelent könyv struktúráját összevessük Sebestyén Gyula említett könyvének felépítésével. *A magyar rovásírás hiteles emlékei* három egységre tagolódik: az első fejezet a kapcsolódó irodalmat mutatja be a középkori krónikáktól a legfrissebb korabeli szakirodalomig, a második rész a fontosabb emlékeket tárgyalja fejezetekre bontva, úgy, hogy a kisebb jelentőségű források és emlékek csak ezeken a részekben belül, mintegy mellékesen kerülnek említésre, míg a harmadik fejezetben Sebestyén a székely írás fejlődéstörténetével kapcsolatos nézeteit fejtette ki. *A székely írás emlékei* főbb irányait tekintve tehát követi a Sebestyén műve által kínált mintát, de annál jobban struktúrálta, a kisebb terjedelmű vagy a Sebestyén által kisebb jelentőségűnek ítélt említéseket vagy emlékeket is elkülönítve, önálló alfejezetekben jeleníti meg, ami a korszerű elvárásoknak sokkal inkább megfelel, hiszen javítja a kötet áttekinthetőségét, és annak használatát is jóval egyszerűbbé, könnyebbé teszi.

Az A) fejezet, bár címében történeti tudósításokat ígér, valójában nemcsak a történeti, hanem a földrajzi és a nyelvtani irodalom székely írással kapcsolatba hozott szöveghelyeit tartalmazza a legkorábbi szóba jöhető szakasztól a 19. század derekáig, összesen harminckilenc szerzőtől. A legkorábbi szemelvény Kézai Simon gesztájának gyakran idézett megjegyzése a vlachokkal összekeveredett hunok–székelyek azoktól átvett betűiről (13. század vége), a legkésőbbi Kiss Bálint *Magyar régiségek* című munkájának írástörténeti fejezete (1839). A szemelvények egységes felépítésűek: a tételeket egy rövid, az idézett műről és szerzőjéről szóló ismertetés vezeti be, alatta tájékoztató jelleggel a szerkesztők által legfontosabbnak ítélt szakirodalmi tételek szerepelnek, ezt követően olvasható az idézett szakasz eredeti nyelvén, amit minden idegen nyelvű szöveg esetében pontos magyar fordítás követ. A közölt szövegek évszázadonként csoportosítva vannak, ez azonban – minthogy a tételek sorszámozását nem befolyásolja – csupán a távlati áttekintést szolgálja. Az összeállítást túlnyomó hányadában latin nyelvű, kisebbrészt magyar és német nyelvű szövegek alkotják. A fejezetben olvasható magyar fordítások többségükben újonnan készültek a szövegkiadás-hoz. Azokban az esetekben, amikor már hozzáférhető volt modern magyar fordítás, ezeket emelték be a válogatásba – erre főként az elmúlt két-három évtizedben Bellus Ibolyának, Bollók Jánosnak, C. Vladár Zsuzsának és Kulcsár Péternek köszönhetően magyarul is kiadott történeti és nyelvtani irodalom vonatkozásában nyílt lehetőség. Azon túl, hogy nem mindenütt a kritikai kiadásokat és a kurrens szakirodalmat hivatkozzák, a szöveggyűjteménnyel kapcsolatban kevés kifogás fogalmazható meg. Mindössze két olyan hiányosság van, amire itt érdemes felhívni a figyelmet. Az első a Thuróczy-krónikát illeti, ami a korpuszkiadásban szereplő szakasz (A2) mellett egy további helyen, még hozzá rögtön az ősnymtatvány elején, a Drági Tamáshoz címzett dedikációban is megemlíti, hogy a székelyek saját írásbeliséggel rendelkeznek.¹¹ A másik hiányzó forráscsoportot a 14. századi

¹¹ „Quas equidem dum diligenti lectione perlustravimus, multa in eis de parte mundi Scitica, unde et Hungari emersisse perhibentur, aut obmissa aut neglecta seorsumque aliorum autorum a positionibus conscripta apparebant. Enimvero et magni regis Atile gestarum gloria rerum stili pravitate comprehensa digno laudum preconio non minus quasi subtercere videbatur. Nec crimine de hoc Hungarorum vetustas arguenda est, quod suarum recordia rerum altum oblivionis in pelagus defluere permisit. Hoc genus hominum ipsarum etate rerum armorum potius strepitu quam literarum scientia sese exercitabat.

krónikaszerkesztményeknek a *Képes krónika* családjához tartozó kódexei alkotják,¹² amelyek egy teljességre törekvő forrástár részét kell képezzék még akkor is, ha ezek a Kézaitól hagyományozódó leírások nem tekinthetők önálló közlésnek.¹³ A hiányok mellett sietek megemlíteni, hogy a korpuszkiadás érdekes újdonságokkal is szolgál. Van ezek között, ami a 18. század óta elkerülte a szakírók figyelmét – így Johann Boehm írása (A4) –, és van, ami eddig a székely írás irodalmában egyáltalán nem szerepelt – így Schödel Márton és az öt szorosán követő Behamb János Ferdinánd értekezése (A13 és A19), vagy a bécsi *Jahrbücher der Literatur* ismeretlen szerzőtől származó, 1825-ös német nyelvű értekezés (A38). Cornides Dániel *De vetere litteratura Hunnica* címen emlegetett munkája ugyan nem ismeretlen a székely írás kutatói számára, számos összefoglalás lapjain találkozhattunk már vele, az értekezés eddig mégis kéziratban maradt, így örömmel nyugtázzhatjuk, hogy *A székely írás emlékei* közli teljes szövegét és magyar fordítását (A28).

A B) fejezet a székely írás eredetiben megmaradt feliratos emlékeit, vagyis a régészeti anyagot – a vakolt falfelületre, a kőfaragványokra vagy téglába karcolt, vésett vagy festett feliratokat – ismerteti. Az „eredetiben megmaradt” kitételrel utalok a szerzők azon igen helyeseltető szándékára, hogy elkülönítsék a régészeti anyagot a szekunder forrásból ismert emlékektől. Ez természetesen semmiféleképpen nem jelenti azt, hogy a fejezetben szereplő feliratok mind eredeti kontextusukban őrződtek volna meg, és abban volnának vizsgálhatók. Ez az egyik oka annak, miért is nem a legszerencsésebb az emlékek évszázadok szerinti csoportosítása. Míg az első rész efféle tagolása a jól ismert szövegek datáltsága révén csak az áttekintést segítette, itt az egyes emlékek besorolása: állítás.¹⁴ Az emlékek datálása nem minden esetben kellően alátámasztott, a recenzió kereteit azonban

Nam et hoc nostro evo pars nationis eiusdem Trassiluanis regni posita in horis characteres quosdam ligno sculptit, et talis sculpture usu literarum adinstar vivit. Externarum nationum invidiam exactis per ipsum Atilam regem victoriis condignum preconii subtraxisse stilum et eidem regi Atile gloriam imperialis nominis dempsisse puto, neque per ipsum gestarum rerum in decus quidpiam preterquam illatas per ipsum eis miserias planctuosi carminis adinstar scripsisse inveniuntur.” (Kurzív kiemelés tőlem – T. T.) Ld. Johannes de Thurocz, *Chronica Hungarorum, I. Textus*, edd. Elisabeth Galántai et Julius Kristó, Bp., Akadémiai, 1985 (BSMRAe: Series nova, VII), 15. Vö. TUBAY Tiziano, *Adalékok a Mátyás-kori Attila-kultuszhoz és a hun-toposz hátteréhez = Scientiarum miscellanea, Latin nyelvű tudományos irodalom Magyarországon a 15–18. században*, szerk. Kasza Péter, Kiss Farkas Gábor, Molnár Dávid, Szeged, Lazi Kiadó, 2017 (Convivia Neolatina Hungarica, 2), 17–27.

¹² „Remanserant autem ex Hunis virorum tria milia, qui per fuge interfugium erepti de prelio Crumheldino in campum Chiglamezei se colligere procurarunt. Qui cum timerent occidentis nationes, ne eos invaderent ex obrupto [sic!] ad Erdeleu intraverunt, non se Hungaros, sed Zekul alio nomine vocaverunt. In vita quidem Atyle infesti fuerant ipsi Huni occidentali natione [sic!]. Isti etenim Zekuli Hunorum sunt residui, usque ad aliorum Hungarorum reditum in campo prefato commorantes. Dum ergo Hungaros iterato in Pannoniam redire cognovissent, in Rutheniam eis occurrerunt, conquestantes simul Pannonie regionem. Qua quidem conquestata in eadem sorte remanserunt, ut tamen Hungari voluerunt, non in plano Pannonie, sed cum Vlachis in montibus confinii sortem habuerunt. Unde Vlachis conmixti litteris ipsorum uti perhibentur.” (Kurzív kiemelés tőlem – T. T.) Ld. *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum, Vol. I.*, ed. Emericus Szentpétery, Budapestini, Academia Litter., Hungarica–Societate Histor., Hungarica–Reg. Universitates Litter. Hung., 1937, 278–279.

¹³ Horváth Iván, *A székely rovásírás és a latin–magyar ábécé = A magyar irodalom története, A kezdetektől 1800-ig, I. kötet*, főszerk. Szegedy-Maszák Mihály, szerk. Jankovits László, Orlovsky Géza, Bp., Gondolat, 2008, 39–41, 36–48.

¹⁴ A kiadás az emlékeket a következőképpen csoportosítja: a 13–14. századra a *Homoródkarácsonyfalvai*, a *Vargyasi* és a *Székelydályai feliratot*, a 15. századra a *Székelyderzsi*, a *Gelencei*

szétfeszítené, ha itt az összes problémát illetően részletekbe menő vitába bocsátkoznánk. Mivel különösen a korai, 13–14. század idejére tett emlékek korszakolása vet fel kérdéseket, ezekkel kapcsolatban – voltaképpen megszólítottaságom okán – illendő néhány észrevételt és ellenvetést megfogalmaznom. A korpuszkiadás a korai emlékek (a *Vargyasi*, a *Homoródkarácsonyfalvai* és a *Székelydályvai felirat*) datálását tekintve Benkő Elek 1994–1996 között kidolgozott álláspontjával azonosul.¹⁵ Benkő datálási kísérletét Ferenczi Géza régész lényegi pontokon támadta, kettejük között az emlékek korát illetően komoly vita bontakozott ki.¹⁶ Benkő Ferenczihez intézett válaszában, bár kitartott nézetei mellett, egyes kérdések eldöntésére maga is további vizsgálatokat ítélt szükségesnek.¹⁷ A dolgot azonban mindketten annyiban hagyták. Benkő érdeklődése csak másfél évtized múltán, jóval vitapartnere halálát követően fordult újra a székely írás felé, az azóta megjelent írásaiban fenntartotta korábbi meggyőződését.¹⁸ A vita során felmerült kérdések megválaszolatlanok maradtak. Mivel közülük többet természettudományos módszerek alkalmazásával lehetséges volt eldönteni, Keszei Ernő vegyészprofesszor biztatására magam szerveztem kutatást a vitás pontok tisztázására. A feladathoz a Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Földtani és Geokémiai Intézete akkreditált Archeometriai Kutatócsoportjának és a Szegedi Tudományegyetem Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszékén működő OSL–TL Laboratóriumának az archeometriában nagy tapasztalattal rendelkező, nemzetközi szinten elismert kutatóit nyertem meg. A vizsgálatok eredményei előzetesen doktori disszertációim függelékéntében láttak napvilágot,¹⁹ majd végleges formában az *Archeometriai Műhely* hasábjain jelentek meg 2020-ban.²⁰ Azokat az érveket, amelyek

és a *Bágyi feliratot*, a 16. századra a *Dálnoki*, a *Bögözi feliratot* és a négy berekeresztúri feliratból kettőt, a 16–17. századra a másik két berekeresztúri feliratot, a 17. századra a második *Homoródkarácsonyfalvai feliratot*, a *Rugonfalvai* és az *Énlakai feliratot*, a 18. századra a *Fogarasi feliratot* teszi, míg Alsószentmihályfalva, Moldvabánya, Kilyén és Székelyudvarhely emlékei mint „nehezen datálható, késő középkori–kora újkori feliratok” külön csoportot alkotnak.

¹⁵ BENKŐ Elek, *Régészeti megjegyzések székelyföldi rovásfeliratokhoz* = *Magyar Nyelv*, 90(1994), 157–168; BENKŐ, *Középkori rovásfelirat Vargyasról* i. m.; BENKŐ, *A székely rovásírás korai emlékei*. . . i. m.

¹⁶ FERENCZI Géza, *Elmélkedés a régészetről és a székely rovásírásról* = *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, 39(1995), 181–186; BENKŐ Elek, *Módszer és gyakorlat a székely rovásírás kutatásában, Válasz Ferenczi Gézának* = *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, 41(1997), 177–182; FERENCZI Géza, *Székely rovásírásos emlékek*, Székelyudvarhely, Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, 1997, 18–20, 40–42.

¹⁷ BENKŐ, *Módszer és gyakorlat a székely rovásírás kutatásában*, i. m. 178–180.

¹⁸ BENKŐ Elek, *A „székely írás” emlékei* = Uő, *A középkori Székelyföld*, I, Bp., MTA BTK Régészeti Intézet, 2012, 48–59; BENKŐ Elek, *A székely írás középkori és kora újkori emlékei, Régészeti és történeti megjegyzések* = *Korunk*, 25(2014), 8, 65–74; BENKŐ Elek, *A székely írás középkori és kora újkori emlékei Erdélyben, Régészeti és történeti jegyzetek* = *Magyar őstörténet – tudomány és hagyományörzés*, szerk. Szentpéteri József, Sudár Balázs, Bp., MTA BTK, 2014, 311–327; BENKŐ Elek, *A székely írás emlékei* = *Székelyföld története I, A kezdetektől 1562-ig*, szerk. Benkő Elek, Oborni Teréz, Székelyudvarhely, MTA BTK, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Haáz Rezső Múzeum, 2016, 475–486.

¹⁹ Doktori értekezésem függeléként az ELTE publikációs adatbázisában szabadon hozzáférhető: https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/40483/dissz_fuggelek_Tubay_irodalomtud.pdf (letöltve: 2022. 05. 10.).

²⁰ TUBAY Tiziano, BAJNÓCZI Bernadett, FILYÓ Dávid, FÓRIZS István, MOZGAI Viktória, PÁLL Dávid Gergely, SIPOS György, TÓTH Mária, *Korai székely írásos feliratok (Homoródkarácsonyfalva, Vargyas, Székelyderzs, Székelyudvarhely) archeometriai vizsgálata: előzetes közlemény* = *Archeometriai Műhely*, 17(2020), 171–198. A közlemény elhúzódo publikálása miatt a korpuszkiadás szövegtörzsébe már nem épülhetett be, csak a bibliográfiába.

a Vargyasi és a Homoródkarácsonyfalvai felirat 13–14. századi keletkezését minden kétséget kizáróan bizonyították volna, az archeometriai vizsgálatok nem erősítették meg. Következésképpen a két emlék keletkezési idejét csak tágabb időintervallumon belül határozhatjuk meg. Bizonyossággal csak annyit állíthatunk, hogy a felirathordozó faragványok 13. századra tett kialakításánál nem korábban, és a 15. század végi, 16. század eleji másodlagos felhasználásánál nem később látták el őket székelybetűs felirattal. Okleveles források híján felértékelődik minden régészeti, művészettörténeti, archeometriai és dendrokronológiai adat, ami a szóban forgó templomok építéstörténetének részleteire fényt deríthet, illetve a faragványok analógiáival, művészettörténeti pozíciójával kapcsolatban eligazodni segít. Ezért is meglepő, hogy a tételek megszövegezője nem törekedett a lehető legteljesebb szakirodalom mozgósítására. Szabadjon – lehetséges példaként – csak két, ide tartozó adalékkal szolgálnom. A székelyföldi műemlékek dendrokronológiai feldolgozására tett erőfeszítéseknek köszönhetően több érintett templom (Bögöz, Homoródkarácsonyfalva, Rugonfalva és Székelyderzs) faszervezeteivel kapcsolatban pontos leírásokra támaszkodhatunk. A dendrokronológiai kutatás különösen a homoródkarácsonyfalvai és székelyderzsi emlékek felirathordozóinak végső felhasználásával összefüggő késő gótikus építkezések kronológiájának pontosításához szolgált fontos adatokat.²¹ Másik hozzáfűznivalóm a szakirodalom többségében és a korpuszkiadásban keresztelőmedencéként azonosított vargyasi feliratos faragvánnyal kapcsolatos. A történelmi Magyarország középkori kő keresztelőmedencéit Tari Edit vizsgálta, katalógusukat a közelmúltban publikálta. Tari könyvének két pontja is elgondolkodtató lehet számunkra. A régész a feliratos vargyasi faragványt a keresztelőmedencék közé kérdőjellel illesztette be, hangsúlyozva, hogy az építészeti tagozathoz hasonlatos, amiért az architektonikus keresztelőmedencék közé sorolta.²² A faragványnak a többi, architektonikusként értékelt keresztelőmedence között sincsen párhuzama a Kárpát-medencében. A másik megfigyelés a kő keresztelőmedencék feliratozását érinti, ami az adatok tanúsága szerint nem volt elterjedt szokás. A katalógus a 17. századig több mint félezer kő keresztelőmedencét ismer, ebből mindössze tizenkettő esetben találunk évszámot az anyagban, és – a vargyasival együtt – csak tizenegy esetben adathozható szöveges felirat. A felirattal ellátott keresztelőmedencék többsége felvidéki, Erdélyből – a vargyasit leszámítva – mindössze egy ismeretes, a Nagyszeben közelében fekvő Márpod középkori templomában.²³

Minden eddigi kifogásom és kritikám mellett csak elismeréssel szólhatok a fejezet – nemkülönbön az egész kötet – egyik szembetűnő erényéről: a pompás képanyagról. Eleddig az emlékek javáról csak fekete-fehér, rossz felbontású felvételek jelentek meg – ha megjelentek egyáltalán. A kiadás ezzel szemben minden emlékről tüéles színes felvételt közöl, több ízben elsőként nyomtatásban, amelyeket az emlékekről készült további illusztrációk – rajzok és az emlék elhelyezkedését mutató fényképek – egészítenek ki.

A C) fejezet tárgya három másodlagos forrásból ismert emlék: a Marsigli-féle *Bolognai emlék*, a *Konstantinápolyi felirat* és a *Csikszentmiklósi/Csikszentmihályi felirat*. E három emlék jelentős helyet tölt be mind a székely írás korpuszában, mind a téma kutatástörténetében – nem véletlen tehát,

²¹ BOTÁR István, GRYNÆUS András, TÓTH Boglárka, *Dendrokronológiai vizsgálatok és építéstörténeti megfigyelések a székelyderzsi unitárius templom épületegyüttesében = Transsylvania Nostra*, 7(2013), 2, 2–26; TÓTH Boglárka, SÓFALVI András, BOTÁR István, GRYNÆUS András, *Udvarhelyszéki templomtornyok és történeti faszervezetek dendrokronológiai keletkezése*, *Az „udvarhelyszéki tölgykronológia” (1) = Lustra*, 2(2015), 1, 4–13; TÓTH Boglárka, SÓFALVI András, BOTÁR István, GRYNÆUS András, *Udvarhelyszéki templomtornyok és történeti faszervezetek dendrokronológiai keletkezése*, *Az „udvarhelyszéki tölgykronológia” (2) = Lustra*, 3(2016), 1, 30–41.

²² TARI Edit, *Kőbe faragott liturgia, A Kárpát-medence középkori kő keresztelőmedencéi*, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 2018, 43–44.

²³ *Uo.*, 45–46, 211.

hogy a kötet legterjedelmesebb fejezeteinek egyikét alkotják. A tételek leírása minuciózusan gyűjti össze az emlékekkel kapcsolatos ismereteket, és jó érzékkel jelöli meg a bizonytalanságokat és problémákat. A fejezetben körvonalazott feladatokhoz egyet magam feltétlenül hozzátoldanék. A kutatás eddig a székely írásos naptár (C1) latin betűs forrásának felderítésekor, ha nem is megokolatlanul, a 15. századi magyar kalendáriumokra szorítkozott, de a fáradozások eddig nem hozták meg a várt eredményt. Úgy vélem, érdemes ezt a kört jelentősen kibővíteni, és a kora újkori kalendáriumok, ill. a Magyar Királysághoz és a ferences rendhez kötődő propriumok anyagát is vizsgálat tárgyává tenni. A székely betűkkel írt részek hosszát tekintve a *Bolognai emlék* a korpusz legterjedelmesebb eleme, Sebestyén Gyula katalógusa és az emlék monográfusai, Forrai Sándor és Sándor Klára is ennek megfelelően tárgyalták.²⁴ Ezzel a terjedelmi nagyságrenddel a korpuszkiadás – a szerzők igyekezete és a kötet vastos kivitele ellenére – természetesen nem vetekedhet. A könyv érdemei közé tartozik, hogy a *Csikszentmiklósi/Csikszentmihályi felirat* (C2) és a *Konstantinápolyi felirat* (C3) összes másolatáról – vagyis a másolatok másolatairól is – közöl fényképfazonmást, amik ebben a formában először itt kerülnek egymás mellé. Kis kényelmetlenséget jelent ugyanakkor, hogy a székely írásos részek helyenként a szövegkörnyezetüktől elválasztva állnak, kontextusukat – benne a másolók fontos megjegyzéseivel és feljegyzéseivel – többször csak az irodalmi részhez visszalapozva lelhetjük fel a kötetben. A forrástárban nem szereplő szövegeket az egyes emlékeknél eredeti nyelven és fordításban is közlik.

A D) fejezet a székely írás kéziratos és nyomtatott emlékeit tartalmazza. Mind a benne szereplő emlékek számát, mind terjedelmét tekintve ez a kiadás legnagyobb egysége. A fejezet negyvennégy elkülöníthető emléket azonosít, egyikhez-másikhoz több szövegváltozat tartozik. A fejezet kiegészítésképpen D45 jelzés alatt jegyzeteli a szakirodalmi említésből ismert, elveszett vagy lappangó, székely írásos bejegyzést tartalmazó köteteket. A székely írás irodalmában otthonosan mozgó az emlékek felsorolását áttekinthetően felismerhetik, hogy a szerkesztő, amennyire lehetséges volt, törekedett a kronologikus rendezésre. Az utolsóként ismertetett emlék, Taraczközi Ferenc 1629-re datálható bejegyzése (D44) e sorból feltűnően kilóg. A magyarázat egyszerű. Vásáry István az emlékre a kézirát zárását követően, de szerencsésen még a tördelési munkák befejezését megelőzően bukkant, így az a kötetbe még bekerülhetett, anélkül azonban, hogy a tételek sorszámozását miatta megbontották volna, és ezzel vagy a kötet megjelenését hátráltatták, vagy felesleges hibákat kockáztattak volna. Örömmel írhatom, hogy nem Taraczközi bejegyzése a fejezet egyetlen újdonsága. Szintén Vásáry István találta meg Telegdi *Rudimentájának* egy lappangó másolatát, jelesül azt, amit Dobai Székely Sámuel másolatott Cornides Dániel részére (D3-3). A másolat az Evangélikus Országos Levéltár egy vegyes tartalmú kolligátumkötetében maradt fenn, a kötet ráadásul további három székely írásos vonatkozású szöveget is megőrzött (D14-1–3). Az első Balás Ágoston erdélyi ferences szerzetes autográf, 1706 után írt feljegyzése egy állítólag Csikkarcfalván látott feliratról és a csak általa említett, valószínűleg fiktív mezőkeresztesi emlékkövön szereplő székely betűkről, a második egy ismeretlen kéztől származó kivonat a *Telegdi-rudimentából*, míg a harmadik Szentiványi Márkos Dániel Szamosközy István nyomán készült feljegyzése (1679). A korpuszkiadás az ismert ábécék számát is gyarapította a kolozsvári Akadémiai Könyvtár gyűjteményéből Tordai György 18. századi (D15) és a székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum Tudományos Könyvtárából Miksa László 1810 körül készült ábécéjével (D40). Említésre érdemes az is, hogy elsőként *A székely írás emlékei* közli nyomtatásban Bíró Sámuel *De Sicilia* című értekezését (D24) és Sánta Mihály Blahó Vincének írt, a Magyar Ferences Könyvtár és Levéltár gyűjteményében őrzött levelét is (D34). A dicséretes filológiai pontossággal készült szövegközlések számtalan apró felismeréshez vezettek, a fejezet

²⁴ SEBESTYÉN 1915, i. m. 35–56 és I–IX. melléklet; FORRAI Sándor, *Küskarácsonról sülvester estig. Egy botra rótt középkori székely kalendárium és egyéb rovásírásos emlékeink*, Bp., Múzsák Közművelődési Kiadó, [1985]; SÁNDOR 1991, i. m.; SÁNDOR 2017, i. m. 114–280.

bővelkedik a továbbgondolásra érdemes megfigyelésekben és a filológiai részletekre vonatkozó megoldási javaslatokban. Természetesen – akárcsak a megelőző részeknél – a bemutatott szövegek túlnyomórészt latin nyelvűek, de a korábbiakkal szemben a magyar fordítások készítőjének személye többnyire nincsen megadva. Néhány esetben korábban már publikált, régi fordításokat is leporoltak és felhasználtak, így Révay Tibor, valamint kisebb változtatásokkal Sztankovits Ödön és Sebestyén Gyula fordításai esetében. Taraczközi Ferenc újonnan megismert bejegyzése, Zsupos Zoltán közelmúltban publikált felfedezései,²⁵ valamint a már a korpuszkiadás megjelentét követően ismertetett, 1641 utáni székely írásos könyvtáblabejegyzés²⁶ mind arról tanúskodnak, hogy a bemutatott anyag további bővülésére számíthatunk.

Az E) fejezet három 18. századi szövegegységet foglal magában: Bél Mátyás *De vetere litteratura Hunno-Scythica exertitatio* című értekezésének (1718) magyar fordítását, Bardócz Pál és az ő feljegyzései nyomán Teleki Sámuel összeállítását a század derekáról, valamint Hájos István Gáspár piarista szerzetes értekezését (1780). Bél műve még a szerző életében megjelent nyomtatásban,²⁷ sőt Déri Balásznak köszönhetően egy hosszabb részlete magyarul is olvasható volt már korábban.²⁸ A szerkesztő – tekintettel arra, hogy a nyomtatvány digitális másolata több felületen is könnyen elérhető – a terjedelmesebb latin szöveg közlésétől eltekintett, közölte viszont a műnek Tóth Gergely, a neves Bél Mátyás-kutató készítette, immár teljes és gazdagon jegyzetelt magyar fordítását. Bardócz Pál *Excerpta ad historiam Hungariae* című marosvásárhelyi kéziratgyűjtése – noha azt Ferenczi Géza a '90-es évek elején azonosította²⁹ – sokáig nem volt hozzáférhető nyomtatásban. A kézirat székely írással kapcsolatos részeinek fényképfasonmását jómagam közöltem 2015-ben kutatástörténeti dolgozatom lapjain.³⁰ A *székely írás emlékei* nemcsak Bardócz kéziratának fotómásolatait hozza, hanem részletesen ismerteti a kéziratgyűjtés tartalmát, és közli a lapok átírását és magyar fordítását. Kimondottan szerencsésnek érzem, hogy a kiadásban rögtön Bardócz iratait követően találjuk Teleki Sámuel Bardócz hagyatéka alapján készült kéziratát. Érdemes megemlékezni itt arról is, hogy Hájos István Gáspár értekezése a kiadás hasábjain jelent meg elsőként nyomtatásban. Az előbbieken felsorolt számos és jelentős hozadék ellenére sem látom indokoltnak a három tétel külön fejezetben történő közlését. Bél könyve és Hájos értekezése gond nélkül illenének az A) fejezetben olvasható forrástárba, miképp Bardócz Pál és Teleki Sámuel kéziratjai sem tűnének ki a kéziratok emlékek sorából, ahol – mint láttuk – így is található egyes tartalmú kéziratgyűjtés (D14).

Az F) fejezet akár a függelék címet is kaphatta volna – tartalmát tekintve ekként szolgál. Három, római számmal jelölt alfejezetben a bizonytalan jellegű és a tévesen meghatározott feliratokat, valamint az egyértelmű hamisítványokat gyűjti egybe és mutatja be. Mindez átgondolt szerkesztői döntés eredménye, amelynek elvi megfontolásairól és rendezési szempontjairól a fejezet elején álló bevezetés számol be (815–816). Az I. alfejezet ennek ellenére is mutat némi bizonytalanságot, mivel egyaránt található benne elveszett vagy lappangó emlékek (szakirodalmi említésből ismert feliratok: Kászonalitz, Középahta; kéziratok bejegyzések egy lappangó kolozsvári Pázmány-kötetben),

²⁵ ZSUPOS Zoltán, *A székely írás néhány emléke a XVIII. századból*, Bp., magánkiadás, 2019.

²⁶ LOVAS Borbála, TUBAY Tiziano, *17–18. századi könyvbejegyzések Micz bántól a székely írásig = Irodalomtörténeti Közlemények*, 125(2021), 367–393.

²⁷ BELIUS, Matthias, *De vetere litteratura Hunno-Scythica exertitatio*, Lipsiae, Petrus Conradus Monath, 1718.

²⁸ BÉL Mátyás, *Tanulmányok a régi hun–szkita irodalomról*, ford. Déri Balázs = Uő, *Hungáriából Magyarországra felé*, szerk. Tarnai Andor, Bp., Szépirodalmi, 1984 (Magyar Ritkaságok), 91–130.

²⁹ FERENCZI Géza, *A székely rovásírás Erdélyben ma létező emlékei = Rovásírás a Kárpát-medencében*, szerk. Sándor Klára, Szeged, József Attila Tudományegyetem Magyar Őstörténeti Kutatócsoportja, 1992, 51–67, itt: 60–61.

³⁰ TUBAY Tiziano, *A székely írás kutatásának története*, Bp., OSZK, 2015, 213–237.

és olyan emlékek, amelyek az elmaradt alap kutatások híján és indokával maradtak ki a B) fejezetből (Erdőszentgyörgy, Felsősfalva), valamint azonosítatlan, de biztosan nem székely írással készült feliratok (Gyergyóditró-Tászkotető, Korond-Firtosvár), amelyek inkább a II. alfejezet tételei közé illenének. A fejezet finomabb felosztásával ezen következtetlenségek, bizonytalanságok könnyen megelőzhetők lettek volna. A kötet egészének nagyszerű képanyaga felől nézve feltűnő az illusztrációk (fényképfelvételek, rajzok, ábrák) hiánya is. A tévesen meghatározott feliratok kapcsán itt megemlítenék még valamit. Személy szerint úgy vélem, hogy a B) fejezetben a nehezen datálható feliratok közé sorolt moldvabányai felirat (B18) osztályozása téves, vagyis szintén ide – leginkább nem is az I., hanem a II. alfejezetbe – tartozna. A III. alfejezet Vásáry István egy közelmúltbeli tanulmánya alapján készült,³¹ a hosszabb leírások remélt célja, hogy érvekkel elejét vegye nyilvánvaló hamisítványok újbóli megtévesztő feltűnésének. Bár féltő, hogy e nemes célkitűzés megvalósulásában csalatkozunk kell majd, mindenféleképpen pozitív fejlemény, hogy a kétes népszerűségnek örvendő hamisítványok mértéktartó, objektív leírásai a kiadásban hozzáférhetők.

A székely írás emlékei nagyszabású vállalkozás, nem túlzás azt állítani, hogy vele a székely írás kutatásának egyik megkerülhetetlen alpművét tartjuk kezünkben. A kiadvány különböző részei a leggondosabb szerkesztői munka ellenére is mutatják: a kötet három szerző együttműködésével jött létre. Az emlékek leírása hol a problémák kijelölésével csábít a kutatásokban való részvételre, hol határozott állításokkal vitára ösztönöz. A kötet hiánypótló, elmélyült filológiai alapossággal készült szövegközlései és színvonalas fordításai, ragyogó képanyaga és számos újdonsága olyan elismerésre méltó erények, amelyek *A székely írás emlékei* számára kitüntetett helyet követelnek a tárgy kutatástörténetében.

TUBAY TIZIANO

³¹ VÁSÁRY István, *18–19. századi hamisítványok a székely írás körében = Csalások, csúsztatások, csalafintaságok a tudományban*, szerk. Tardó János, Bp., Magyar Természettudományi Társulat, 2020, 155–163.